

Bujdosó magyarok, bujdosó mondatok

Részletek

Borbándi Gyula (1919–2014) emlékére

1918 és köv.

Ha a „bujdosást” és a vele rokon mentális formákat mint motívumokat szemléljük a magyar – és annak háttérében az európai – életben és kultúrában, azt állíthatjuk, hogy a Nagy Háborúval kezdődő, ún. „rövid” XX. század (azért ún., mert nem tudni, hogy valóban rövid-e, mert még valószínűleg nem ért véget) idevágó történései összehasonlíthatatlanok azokkal, amiket a korábbi évszázadokban tapasztalhattunk. Ennek oka, mi más lenne, mint az emberi lélettér globálissá válása, ami azzal jár együtt, hogy a nemzeti-fajtabeli-vallási-lokális kötöttség-kötődés mindinkább gyengül és nemcsak a nagy birodalmakon belül (USA, Szovjetunió), hanem a birodalmak és a földrészek között is. Korábban elképzelhetetlen keveredés jött létre népek és fajták között, és íródnak át folyamatosan a nemzeti, a nagy- és kisközösségi kulturális kódok. Olyan mértékű migráció, mint ami az első világháború óta észlelhető – háborús és gazdasági és birodalmi-emancipációs és politikai-ideológiai okokból és nyelvi egységesítő erőszakból –, korábban elképzelhetetlen volt, még az ókori birodalmak esetében is. Ugyanakkor, ha az elbujdosás és kibujdosás tényei mögött mindig ott kell érzékelnünk a kényszerűség motivációját, akkor a kisnemzeti migrációk újabb tényei hangsúlyosan emlékeztetnek a hajdani nemzetkarakterológiai vélelmekre, amik mindig ennek a kisnemzeti létnek a sérülékenységre, kiszolgáltatottságára konkludáltak. Amikor tehát a XX. századi nyugat-európai civilizáció (amihez magunkat is tartozónak szeretjük vélni) egzisztencialista világvélményét meghatározónak tartjuk, nem feledhetjük a magunk kisnemzeti specifikumait sem. Elég csak a minket mindenkinél jobban megnyomorító Trianonra gondolni, hogy az első világháborút követően, a kiábrándult művészértelmiségiek kulturális migrációjában (melynek fő iránya: Párizs) ne nagyon keressünk „bujdosó” vagy „vándor” magyarokat. (Ha akadtak is, korántsem a kulturális kíváncsiság vitte őket messzire.) A kivétel a kivételek között: a fiatal Márai.

Alexa Károly (1945) irodalomtörténész, az *Életünk* című folyóirat főszerkesztője.

A magyar XX. század első felében tehát – ha nem egyforma súllyal is – jelen van mind a nemzeti sorsproblémaként, mind pedig az európai ember egzisztenciális válságtüneteként nyugtázható „bujdosás”, „vándorlás”, „menekülés”. És ebben a kettősségben is leképeződik az a dilemma, ami a magyar civilizációt Szent István óta mindig is megosztotta: mihez igazodjon a nemzet túlélési stratégiája – a tradíció felnövesztett emlékkultuszához inkább vagy a külső ajánlásokhoz? Az I. világháború elvesztése és Trianon ebben a kérdésben máig megkerülhetetlen álláspontot fogalmazott meg: újraírta Mohácsot, a legtragikusabb magyar létszimbólumot és mindent, ami ezzel együtt járt. A „bujdosó magyar” toposza is újra aktuálissá vált elsősorban a legnagyobb, nem is olyan régen még a félönálló államiségének tudatában élő, elcsatolt Erdélyben, illetve az onnan az országközpont felé irányuló népvándorlásban. A földönfutóvá vált kisebbségi magyar bujdosónak érezte és vallotta magát. Volt ilyen álnéven publikáló költő, jelentek meg könyvek a húszas években A bujdosó karácsony, Bujdosók könyve stb. és „irredenta színmű” Bujdosó lányok címmel. Az efféle címek rendre előbukkannak a II. világháború utáni emigránsok köreiből is: Bujdosó táltos, Bujdosó regösök, akadt lap is Passauban *Bujdosó Szemle* címmel. Mert Trianon a számunkra nem magában álló esemény a magyar XX. században – az mintegy nyitánya a nemzetpusztulás újabb eseménysorának. Elég hagyatkozni csupán a köznapi emlékezet megőrizte tényekre, ilyenek: a világháborús katonai emberveszteségek; a „kitántorgás” Amerikába a századfordulótól (Kovács Imre már 1938-ban könyvet ír a kivándorlásról, azaz „a színpadra vonzott hejehujás népszínműves falu” valóságáról, hogy azután 1947-ban maga is követni kényszerüljön őket. Balázs József és Oravecz Imre írói életművének egyik fő témája is ez; konkrét népiértékek a Délvidéken és Erdélyben; hadifogságok – különös tekintettel a Szovjetunióra mint a „népek kohójára”; kitelepítések; „disszidáláshullám” az 1956-os forradalom után; az áttelepülések „békeidőben” Erdélyből majd a Vajdaságból – újabban innen tovább Nyugatra (az utódállamokból érkező migrációs története persze úgy is értelmezhető, mint a nemzetélet centrumának erősödése) stb. És akkor még nem beszéltünk a „belső bujdosásról” – pl. arról, ahogy a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” és a hagyományos életterek szisztematikus és tudatos felszámolása a hatvanas években szétrombolta a magyarság szociális (mentális-morális) szerkezetét. Für Lajos hatalmas történeti demográfiaja, amelynek II. kiadása 2012-ben jelent meg, a *Magyar sors a Kárpát-medencében* olyan forrásmű, amelynek ismeretét a mentalitástörténet és a kultúr-morfológia sem nélkülözheti.

Nézzünk két könyvet a húszas évek elejéről, illetve a harmincasok végéről, hogy a bujdosás tipológiai különbségeiről újabb adalékokhoz jussunk. Nagyon is egymás mellé nem illő munkák ezek, az egyik szerzőjét a nácizmusba hajló ideológiai antiszemitizmus vezéregyéniségének tartják újabban és többen (mióta egyáltalán nem lehet tovább hallgatni róla), a másik író viszont a II. világháború végén zsidósága miatt kellett elpusztuljon. Az azonban talán megjegyezhető, hogy Tormay Cécile-ről, hiszen persze róla van szó, szebb nekrológot nem írt

senki, mint Szerb Antal, ő ugye a másikuk, és éppen a *Nyugatban*, ahol, mint legnagyobb szerkesztő konkurenciájukat, íróként semmibe vették. A *Bujdosó könyv* és az *Utas és holdvilág*, ez a két könyv.

A bujdosó író könyve

Tormay Cécile műve – pusztán dokumentumértékén és szövegformáló kiválóságán túl – poétikailag rendkívül izgalmas és motívumtörténetileg is kulcsfontosságú alkotás. Napló és emlékirat szétszedhetetlen szöveggombinációja, amelyet a bemutatandó életanyag egysége és az elbeszélő személyiség különös – néhol öngerjesztéssel felfokozott – ereje hoz létre. Elbeszélői világméretűt az határozza meg, hogy a szövegszerveződés tudatosan „rájátszik” a hagyományos „magyar bujdosó”-„bujdosó magyar” szerepre, és azt egyesíti a „kószáló” (flaneur) tragikus dandizmusával meg az éltszentség misztikumával mindig „hírbe hozható” „tanuságtévő” és a „hírhozó” görög-római mitológiai előképével. Jó ideig arról sem értesít a szöveg, hogy egyáltalán férfi vagy nő az elbeszélő. „Ennek a könyvnek maga a sors adta a nevét” – emeli munkáját már az első mondatnál történelem fölötti dimenziókba a szerző. „Bujdosó volt olyan időkben, amikor a halál fenyegetőzött a magyar szenvedések minden hangja felett.” Ugyanakkor azonosítja művét-vállalását a végpusztulás állapotába jutott nemzettel. „Maradjon fenn könyvemben az, ami velünk vész el: egy halálra szánt faj legboldogtalanabb nemzedékének a kínja és becsülete.” És az egész könyv a maga nyolcadfél száz oldalán képes tartani ezt a hangmagasságot. Bujkálás és kószálás, majd menekülés és rejtőzködés: állandó a kettősség a kényszerűség és önkéntesség pszichózisa mögött. Alvilági utazás a háborús vereségbe zuhanó Pest utcáin, lakásbelsőiben és közéleti termeiben, majd a történet második felében a főváros környéki falvakban, vasútállomásokon, kupékban és udvarházak titkos zugaiban. Egyszerre ábrázolódik a világból való kizáródás és a legnagyobb nyomorúság reáliái közé vetettség állapota. A „magyar bujdosás” hagyományának legmélyebb traumatikus élményéhez is tudatosan kapcsolódik a könyv: a kiismerhetetlen végzet azt változtatja bujdosóvá, aki addig otthon volt, és azok miatt kell bujdosnia, akik idegenként „bebujdostak”, sunyin szállást kértek, vagy erőszakkal hódítottak. A háborús veszteség egyben egy ország agóniája és egy nemzet széthullásának – mindennapi események sorában megjelenő – története, ezért oly démonikus-végítéletes a szöveg képi világa. A köd és az eső a meghatározó, az átláthatatlanság a menekülő mozgás terepeként, a mocsár, a nyirok, a lucsok, a hömpölygés (víz és tömeg), a túl sötét vagy túlságosan rikoltó színek, a seb és a genny és a bűz... Ez telepedik rá egy ezeréves államra. Számptalan mondatot idézhetnénk. „Nincs hová néznünk vigasztalásért. A határok felől körös-körül egyre beljebb gyűrűzve tódul a földönfutóvá lett magyar élet... Az utolsó hetek – íródik 1919. január 1-jén, még a Kommün hatalomra jutása, valódi bujkálása megkezdése előtt, Károlyiék országglása idején – magyar élete olyan

volt, minthogyha egy rothadt vizű kútból akartunk volna felvergődni a napvilágra. Kínlódva húzódtunk felfelé, kétségbeesetten erőlködtünk, hogy kiemeljük magunkat a víz békanyálas undokságai közül, de hasztalan. A kút falazása, mint egy nyirkos kürtő, csak egyre nyúlt a fejünk felett...” És felbukkan Ahasvérus képe is. De nem úgy, mint az örök útonlétre kényszerített bűnös ember jelképe, hanem egy jóval szűkítettebb és politikailag aktualizáltabb jelentésben, azé a fenyegető fajtájához kötött árnyéké, aki mindenhol ott van, és így suttog a temetőben a hazájukért elhalt rómaiak, hunok, avarok, „buzogányos honfoglalók” csontjai fölött: „ismertelek mindannyiatokat, és túléltelek, mert nekem nincs hazám és nincs föld, amelyért meghalnék...”

Forradalmak határok nélkül

Az olvasó nehezen vonja ki magát Tormay lázbeszédese mondatzuhatagaiból, még ha képes is szembesülni a „tanúságtévő” állításainak bizonyos kétes kizárólagosságaival, de azért az talán így is észlelhető, hogy a szöveg számos ponton mintha megnyílna olyan történelmi irányokba és olyan politikai mentális tartományok felé, amelyekről a szerző mit sem tudhatott, amik a véletlen számlájára írhatók, vagy éppen ama szorongató hagyományára, ami a XIX. század eleje óta oly erősen áthatja a magyar (geopolitikai) helyzetértékelést, és ami többször is megerősítést nyert – mondhatni: napjainkig. Csak két dologról essék szó ebben a rövid kitérőben. Az egyik az, hogy a korábbi századokból megismertekhez képest „másfajta” bujdosói magatartást is kitermel az első világháború és az azt közvetlenül követő időszak, a másik: újabb érveket kap ekkor, majd a következő évtizedekben a pánszlávizmustól való rettegés.

Az olvasó ahogy halad előre a *Bujdosó könyvben*, s valamelyest tisztában van más korrajzok ismeretével, mind több találkozási pontot észlel ezekkel. A Tormaytól riadt utálattal emlegetett Visegrádi utcai pártközpontról például testközelben beszámolót kapunk Kassáktól (a falszomszédétől...) és Lengyel Józseftől, a serény ifjú forradalmártól, a Keleti pályaudvari miliőről Illyéstől, s a hosszúhosszú Húvösvölgyi úton talán éppen ugyanazon az éjszakai villamoson csörömpöl Tormay Cécile (elbeszélője) az elhagyott és veszélyeztetett családi villa mint Sinkó Ervin ifjú kommunista (mesemondója) szerelme lakhelye irányába. Ezek persze, meg a többi tucatjával – mondhatni szükségszerű –, véletlenek, ám az biztosan nem esetlegesség, hogy a Bujdosó könyv már a legelején ezt az állítás, suttogja maga elé a semmibe: „Oroszország! Nagy elkárhozott rejtély...” 1918–19-ben – ha fellengzősen fogalmazunk – a magyar szellem kényszerült bele Magyarországon a bujdosói létbe, a Kommün bukása után viszont azok, akik ennek a rettenetes esztendőnek a politikáját meghatározták. Távozniuk kellett, s ehhez a tényhez az is hozzá teendő, hogy ennek a politikai társaságnak a meghatározó személyiségei idegenből is jöttek, vagy idegen eszmevilág kolportőrjei voltak. Ekkor válik az európai politika hátszágának meghatáro-

zójává az a „nemzetközi” és mindig baloldali „közeg”, ami a szociológiai hátterét adja a „hivatásos forradalmár” (Bibó István által oly szigorúan megítélt) figuráinak. Akiknek a nemzeti elkötelezettség helyett a kozmopolita eszmehit volt a vezetőjük, a maga emberfeletti távlatosságával olyannyira, hogy sokuk nemzeti szempontból – származás, család, név, nyelv, lakhely – hovatovább azonosíthatatlanná váltak. Jó, persze, mondhatjuk, hogy kalandorfélék, kémek, ügynökök és – régi közkeletű latinítással szólva – emisszáriusok minden nemzetközi konfliktus idején felbukkannak, Európa hemzsegett tőlük a francia forradalom éveiben és közvetlenül utána, és 1848–49-et követően is; nevezhetjük pl. Bem apót (az örök „bujdosót” is) hivatásos forradalmárnak, tudjuk, hogy a régi háborúk után is menekülni és idegenben otthont találni kényszerültek sokan, francia úri családok Magyarországon is, az oroszok német földön, a lengyelek Párizstól a török birodalomig. S ha már a neve szóba került, Veres Sándor remek emlékiratában olvashatjuk az 1860-as évek elejéről (íródott Londonban és Bukarestben...) Bemről, hogy az „öreg” két okból tért át az iszlám hitre: a Szibériától való félelem miatt és azért, mert „ösztönzé a remény: hazájának esküdt ellenségeivel (talán) így még egyszer megmérkőzhetni.” Nem szükségszerű az összefüggés természetesen az Oroszországtól való szorongás (Szibéria) és az ún. kozmopolita világmegváltók felbukkanása között (noha a XIX. századközépi és -végi orosz emigráció anarchistái között komoly neveket találunk) – ez az összefüggés 1917 után vált erőssé, és tartott (egyeseke elfogultságainak legmélyén) szinte a Szovjetunió megszűnéséig, mindaddig, amíg az orosz birodalom utódja magát a világfelszabadítás vezérének tettelezte és hirdette.

Az „Ny...i kormányzóság”

„Szibéria” mélyen benne él a magyar néptudatban. A távoli..., a titokzatos..., a hideg..., ahonnan a „muszka szél” fúj..., a tunguz meteor..., ahova csak eljutni lehet, de vissza már nemigen..., a hátországa egy kiismerhetetlen nációnak, amelynek ott a lába Európa ajtajában..., mégis mintha valami közünk volna hozzá, nekünk arról a tájról idevándorolt honfoglalóknak... Ha groteszk, ha szánalmas: ennek a mitológiai rémlátomásnak része a „Petőfi Barguzinban” legendárium is, amely másfél száz évvel utóbb is virulens. És nemcsak közéleti bolondéria ez: éppen harminc évvel ezelőtt nyer meg egy nagyszabású verspályázatot Veress Miklós egy Petőfi-hommage ciklussal, amelynek 5. darabja a „Levéltöredék Okatootájába a Ny...-i kormányzóságból az Úrnak 187. esztendejében...” Így: „A léleknek bár nincs ege, / szállnia. / bánya.” Egy mondás szerint Sztálin két nagy hibát követett el: megmutatta az oroszokat Európának és Európát az oroszoknak. Európa már látta őket a napoleoni háborúk végóráiban, látta a lengyel és magyar szabadságküzdelmek elfojtójaként, majd amikor a Balkán, a kontinens „lány alteste” felkínálkozott nekik, hogy foglalják el a törökök helyét. Mindenesetre a XIX. század szorongó európai gondolkodói

mitől sem félték jobban, mint attól, hogy a földrész közepén egymás szomszéd-ságába kerül a két nagy erő, a germán és a szláv „elem”. S a magyar Szibéria-fóbia nem nélkülözi a bujdosás motívumát sem. Csak egy-két példát nézzünk – napjainkig. Rendkívül érdekes például – poétikailag is – Jókai Mór Benyovszky-életrajza, a híres kalandor emlékiratának fordítása-átirata-kommentárja-to-vábbképzelése. Jókai már másfél évtizeddel előbb *A jövő század regényében* sok minden borzadályt leírt az orosz „rémről”, itt rendkívül alapos népismereti beszámolót ad erről a távoli világról (a könyv harmada Szibériában játszódik), miközben a szöveget áthatja a megrendülés, látva a száműzetés-bujdosás eset-sorát és alakrajzait. „A száműzött elkárhozott” – írja le a „holtak házáról” beszámoló Dosztojevszkijre emlékeztető állítást. „Örökre ki van tiltva az emberi tár-saságból, mint egy bélpoklos.” A száműzött, amikor szökni indul, bujdosó lesz. És itt azután lehet bujdosni. Felbukkan egy lappangó-rejtezkedő aggastyán valamelyik hegység mélyén, aki személyiségét feladva egy halott neve alatt él.

És kössünk ehhez a szálhoz egy valóban nagyon kurióz bujdosó történetet, amit a vidéki-kisvilági magyar lét- és beszédmód talán legjelesebb megörökí-tője írt meg. Eötvös Károly: Aki örökké bujdosott. A magyar realitás és a valós fantasztikum elegye. 1845-ben a „lineán” megállítanak egy koldust, aki Bécsbe igyekszik, útlevele nincs, franciának mondja magát. Megkötözik, és a lakompaki (Sopron vm.) úriszék elé kerül, ott elmondadják vele élete történetét. Onnantól kezdve, hogy Napóleon visszavonulásakor orosz fogságba esett. „E történetet – s ez már Eötvös – amint a jelen voltak emlékezetünkben megtartották, el fo-gom mesélni.” És el is meséli harminchat év történetét „keleten” – Szibéria bányáiban, a kirgíz sivatagon, a kalmükök között, túl az Uralon, le Konstanti-nápolyba, háremben (itt helyrehozhatatlan csonkítást kell elszenvednie, hogy az eunuchi munkára alkalmassá váljon...), hajón, sivatagban és rabszolgapia-con stb., stb. – több mint kétszáz oldalon. „Szemtanúk azt állítják, hogy Henri arca teljesen hasonló volt szent Péter arcához, amint az az utolsó vacsorát ábrá-zoló képen festve van.” És – jusson eszünkbe – hogy az egyik leginkább szívhez szóló magyar népmesesorozatban az országban vándorló-bujdosó Krisztus urunknak hű kísérője éppen Péter apostol – akit majd erdőn-mezőn-viharban-ragyogásban tévelyegve, hatalmas vörös ernyővel kezében a másik nagy magyar mesemondó, Mikszáth rajzol le véglegesen. Ennek a francia-magyar „örök-buj-dosónak” a történetében van még egy figyelemre méltó mozzanat a hagyomá-nyos magyar vidéki élet „tónusáról”: „...én harmadfél év óta vagyok Magyar-országban. Voltam koldus, voltam szolga, voltam munkás, beteg és egészséges, végig jártam az országot, találkoztam katonával, pandúrral, bíróval, szegénnyel, gazdaggal, de én tőlem soha senki sem kért útlevelet vagy igazolványt...” Hát, ilyen volt a pandúros-dereses-feudális Magyarország. És az ember, aki olvassa a keletre sodródott francia bujdosó bolyongását Európa felé, képtelen leküzdeni a benyomást, amelyben alighanem rokon a vármegye vizsgálódó uraival: mint-ha újrajátszódnék a térben a magyarság ősi utazása (bujdosása?) Ázsia közepé-ből Pannoniába. A „vármegye” – kell-e mondani? – minden bizonyíték nélkül

hitelt ad az öregnek, pénzt adnak össze a számára, és elkísérik a bécsi francia követségre. „...és az örök bujdosó mégis meglátta Franciaországot”. Idegen a bujdosó – de a tér magyar, ahol támogatást talál, és magyar a toll, amely ezt a sorstörténetet megörökíti.

Az első világháború a személyes élmények tömegével mélyíti el a magyar néplélekben a Szibéria-traumát. Lényegében a nagy háború vesztes csatái ismer-tetik meg a magyarokat az oroszokkal, akiknek élettere most válik felfoghatat-lanul valós méretűvé: a Monarchia peremétől Kamcsatkáig tart. Több tízezren lesznek részesei a távoli fogság elképzeltetlen kalandjainak, száműzetésnek, szökésnek, bujdosásnak, világkörüli menekülő utaknak, végleges eltűnésnek. Jó pár naiv emlékirat is fennmarad. Ilyesféléből áll össze Markovits Rodion világsikerű könyve, a *Szibériai garnizon*. Meg szétszórt híradások tömege... Illyés ír pl. egy könyvkritikát bizonyos Debreceny Dezső „ottani” verseiről, aki haza-érkezvén, hamarosan ifjan meghal. Van Reményiknek egy végtelenül kedves verse 1917 decemberében: *Levél Romanov Miklós polgártárshoz Tobolszkba*. (Hány emlékiratban szerepel ez a rettenetes helynév! Itt raboskodik Benyovszky is meg Dosztojevszkij is.) „Hol nem les életedre tör, / Se nyugalmadra etikett; / Hi-szem, Polgártárs, áldod a / Kezet, mely ide segített.” Véli az ártatlan szívű ko-lozsvári magyar. Mit sem tudva Tobolszkról, hát még Jekatyerinburgról (innen kezdődik Ázsia), hát még az ottani Ipatyev-házról, annak is a pincéjéről... Hamvas Béla *Karneváljának főhőse* is erre tévelyeg: „A tajgában még volt alattam biztos talaj... és amit éltem az tényleges élet volt.” Elképesztő emberi társulások bolyonganak ebben a semmiben: „Harmadnap délután a karaván elért. Négy teve, két öszvér, egy ló, poggyásszal, nőekkel, gyermekekkel. Kilenc férfi közül három kínai, három mongol, egy Laban nevű cseh főhadnagy, Nizs, perzsa templomszolga és Vlad, a krimi tatár, volt cári komornyik...”, a Bajkál tó felől jöttek.” Wass Albert valamikor a hetvenes években a „világszékelységről” me-rengve felidézi Tamás Áron székely legényét félszázaddal előbből, aki „emígy cifrázta honvágyát a szibériai hadifogolytábor megetti pöcegödör peremén: ‘Drága, jó Édesanyám, addig-addig mondá maga nekünk lássa, hogy jó mesz-szire menjetek a háztól, gyerekek, dógotokat végezni, hogy én biza igen nagyon szótfogadék magának.’” Hát amikor minapában Bodor Ádám *Sinistra* körzeté-ben a végzetes „tunguz nátháról” olvasunk? 1944-ben a budapesti falakon meg-jelent egy plakát, nyomorult emberekkel megrakott marhavagonok, a hátsó fékező peronon a Halál álldogált szovjet egyenruhában, a kocsik oldalán egyet-len szó felfestve – Szibéria. És pontosan ebben az esztendőben a Zászlónk Köny-vek 1. darabjaként lett olvasható Radványi Kálmán: *Minket nem lehet kiirtani* című regénye, alcíme szerint: „Magyar falu a jenísszeji őserdőben. Egy bujdosó ha-difogoly nagy magyar élménye. Regény az országrendező magyar lélekről.” Bámulatatos kevercse térnek és idődaraboknak, hagyománynak és lidércnyo-másnak. Egy magyar katona 1916-ban megszökik az orosz fogságból, és eljut az irtiszi „fekete kurgizok” közé... az 1849-ben kihurcolt magyarok falujába, mindez papírra vetődik „egy régi emlékirat alapján”. Óh, Völgyfalva! Mint Jókai

Kintseu-je! És – bús csattanó – hazajöve szegény magyarunk, Szobnál le kell szálljon a vonatról, mert szülőfaluja a szomszédban már a csehszlovák államhoz tartozik... És innen, 1944–45-től megint új fejezet kezdődik. Innentől kezdve megtanulandó lecke az egész világ számára „Szibéria”. Amit nevezhetünk Gulagnak is. Egy bizonyos fajta „civilizáció” élettörténete, mondjuk, Dosztojevszkij és Szolzsenyicin könyvei között, vagy – hazabeszélve – Benyovszky Móricz és Rózsás János emlékirata között. (Utóbbit Borbándi Gyula adta ki „szamizdatban” Münchenben, onnan lappangott haza Nagykanizsára. Ez is „bujdosó könyv”.) És zárjuk ezt a szakaszt egy bujdosó író nem bujdosó könyvével. Ha tetszik a legsikeresebbel, a leghatásosabbal. A könyv 1926-ban jelent meg. Írója 1948-ban idegenbe kényszerül (úgy is mint a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság elnöke...), és élete utolsó két évtizedében időről időre hónapokig a déli határunkon várakozik-bujdokol, hogy hazajöhessen. Nem jöhet, legföljebb a horgosi csárda hűlt helyén merenghet, mint elődje, Mikes, akinek egyszer megadatott, hogy „otthoni hegyeit” legalább a másik oldalról megláthassa. Nagyszalontai (Románia) születésű írónk Kamancon hal meg, Jugoszláviában, Szerbiában, a Vajdaságban, ahol a huszita bibliát magyar nyelvre fordították több mint félezer évvel ezelőtt. Zilahy Lajos *Két fogoly* című regénye ma már felfoghatatlan hatással volt a hajdani közolvasókra és mozinézőkre. A regény két szálon futó cselekménye közül most a férfivonalra emlékezzünk, Péterére, aki a frontra kerülve rögtön fogságba esik, és onnan Szibériába viszik. S mint a tobojszki fogolyváros lakója, tisztelegve fel-felköszön egy jól őrzött ház erkélyén tűnődve szivarozó férfiúnak, akiről mindenki tudja, hogy ő az utolsó Romanov. (Élő emberként már csak egy évig.) A regénynek történelmileg a legizgalmasabb vonulata – amellet, hogy a magyar bujdosószimbolikának számos újrafogalmazott elemével él (hadifogság, száműzetés, szökés, bujkálás, letelepedés névvesztéssel és a polgári személyiség eltüntetése árán) –, az a folyamat, ahogy a bolsevikok győzelme után szétrobban a lényegében tradicionálisan működő száműzetés teljes belső-külső struktúrája, ahogy a számos fajta garanciával bíró, valamelyest civil autonómiát élvező fogolyvilág egyik napról a másikra a Gulág alvilágába zuhan alá. Oda, ahol még a forradalmas kezdet kezdetén az sem dől el, hogy megsemmisítő táborok létesüljenek a régiek helyén vagy (minden áron) „termelő gazdasági egységek”. Ki tudná megmondani, hogy a forradalom előtti hadifogság rajzában, azaz a tábor és a környezete viszonyának bemutatásában, egy mikrotársadalom ábrázolásában Zilahynál mennyi van „Dosztojevszkijből” és mennyi a korabeli híradásokból, mendemondákból, az viszont nyilvánvaló, hogy az új szakasz bemutatását erőteljes, harsány, ám hiteltelennek éppen nem tűnő antibolsevista meggyőződés hatja át. Miközben hősünk szakállt növesztve hasonul a térhez, a tér sorsa már éppen a döntő fordulat felé mozdul, hiszen: „titokban egy lepecsételt vasúti kocsi” indul el Svájcból, és rajta Lenin – „szegletes szatírcarc, lapos tatár szemekkel, s benne egy borzalmas eskü tüze...” És nemcsak az örök állatiasodnak el a bekövetkező, mindent megengedő zürzavarban, hanem némely foglyok is, akik nem bírván tovább az új

helyzetben a kiszolgáltatottság retteneteit, átpártolnak a vörösökhöz. És innen-től a démon, az őrzöngő alvilági erő uralkodik. Idézi a könyv Merezszkovszkijt: „A bolsevizmus a háború holtteste.” Mi meg idézhetjük Márait, aki egy (utóbb eltűnt) balti írótól jegyzi meg: „A bolsevizmus az ultimátum, melyet Isten intézett az emberiséghez.”

A Gulág és a világforradalom

Ha kézenfekvő, ha nem, még biográfiailag is adódnak figyelemre méltó kapcsolódások 1918–19 magyar vésznapjainak jellegadó vezetői és a „Szibéria-apokalipszis” között. Bár nem éppen stílusos ebben a – legyen szabad vélnem – „nemzeti” szövegtérben emlegetni őket, a nagy háború végóráiban keletről Magyarországra érkező „internacionalisták” meghatározó halmazát adják majd a XX. század első felében egy újfajta bujdosói magatartásnak. Ami se nem nemzeti, se nem értelmiségi-polgári (dekadens, mondjuk, Halál Velencében-kódolású). Ennek a társaságnak az „internacionalista” nem politikai jelszó volt, hanem világformáló küldetés. A személyiség olyan dimenzióba emelése, ahol az feloldódik az eszmében, elhagyva józan észet, belátást, morált, családot, nyelvet, hazát. Voltak persze előzmények a régi századokban – vallási megszállottaktól civilizációpusztító idealistákig –, akik örök menekülésben éltek, amíg a máglyán vagy a Péter-Pál-erőd priccsén, egy fegyencszigeten vagy valahol Tobolszkon túl el nem csöndesedtek. De ilyen nagy számban, ilyen szervezetten soha és sehol nem jelentek meg, és ilyen politikai súlyra sehol-soha nem tettek szert. Nem itt van a helye annak, hogy a legújabb kori európai civilizációnak (Mit európai? Hát Mexikó, ahol Trockijjt..., hát Kambodzsa, ahol egy szovjet teoretikus szerint Dosztojevszkij *Ördögökje* volt a „kotta”...?), szóval a létrontásnak erről a „szövegményéről” részletesebb beszámolót tartsunk, elég annak jelzése, hogy van itt egy erőteljes „magyar szál” is. Bár csínján a jelzővel: magyarok voltak, magyarok lehettek volna, ideig-óráig Magyarországon tevékenykedtek, hol ilyen, hol amolyan név alatt előbukkantak, eltűntek, ott voltak-lehettek a világpolitika nyilvános, de még inkább a nyilvánosságtól elzárt terepein. Pusztultak és pusztítottak, kiszolgáltatottak voltak, és véreskezű helyi diktátorok. De hogy a „magyar” jelzőt megérdemelnék... „A Kommunista Internacionáléban... a vezetők változtak és változhattak, módosulhattak és módosultak a feladatok, a célkitűzések, a szervezet tevékenységének módszerei, ám megmásíthatatlanul változatlan maradt a magánélet teljes és tökéletes alárendelése a világszervezet végcéljának. Mátyás azon kevesek közösségéhez tartozott, akik kora ifjúságuktól kezdve lemondtak az emberek megszokott életmódjáról... Oda ment, ahova a mozgalom irányította...” stb. Írja a sógornő, Bíró Eugénia Rákosiról végső (maga ebbe soha bele nem nyugodott) száműzetése kapcsán. És e köré a világot behálózó szervezet köré még képzeljük oda a jóhiszemű, naiv, elvárásolt értelmiségi vagy érdekek vezérelte (karrierista) szimpatizálók tömegeit is. Megfi-

gyelhető – különös tekintettel ennek a társaságnak az irodalomhoz is köthető alakjaira –, hogy a sztalinizmus bukása után mily készséggel kezdték foglalkoztatni a velük rokonszenvező elemzőket. Igencsak hektikus ritmusban, mindig igazodva a konkrét kelet-európai helyzethez. Sőt előfordult, hogy ezeknek az időből kitűnt alakoknak a vizsgálata aktuális rendszerkritika volt, sajátos – ma már bizarrnak és álszentnek látszó – bizonyágtevés egy rugalmasabb, ideológiailag nyitottabb baloldaliság lehetősége mellett. Elég említeni a magyar vonatkozásúak között Koestlert és Sinkó Ervint. Arról persze már ne is beszéljünk, ahogy megpróbálták némely nehezen tolerálható dolgaikat egy Szolzsenyicin magatartásával vagy Orwell tapasztalatával legitimálni. (Sükösd Mihály, de még inkább Ungvári Tamás egy-egy könyve nem kevés – már nehezen fellelhető – információval mutatja be azt a televényt, amelyhez majd oly sok ponton fog kapcsolódni a hatvanas évektől – 1968... – a radikális európai „liberalizmus”). A kommün utáni külföldre telepedett mozgalmárok világáról a remek középkortörténész, Mályusz Elemér írt egy mélyenszántó és bámulatosan ismeretgazdag cikksorozatot Tormay Cécile *Napkeletének* 1931-es évfolyamába „A vörös emigráció” címmel. Ha lehet egy efféle téma kapcsán illet mondani, akkor állíthatjuk: a lehetőségek határpontjáig elfogulatlan beszámoló. S mint ilyen állandó összevetésre kínálkozik azzal, amit az 1849 utáni magyar emigrációról tudunk. A lényeg már ott van az első mondatban: „Az emigránsoknak, amikor menekülés közben átlépték a magyar határt, nem szorult el a szívük... Ők nem a hazát hagyták el. Ezt már rég megtagadták...” Jóllehet ez a „hozzaállítás” elhatárolja az 1919-es (meg valamivel későbbi) bolsevik és „társutas” bujdosóinkat a korábbiaktól, a hajdani és ez újabb bujdosók életközössége nagyon is hasonló: legalábbis, ami a külső erőknek kiszolgáltatott gettótól nyomasztó pszichés következményeit illeti. Persze azért az alapvető morális különbségekről itt se feledkezzünk el. Hogyan is írhatta volna le a legvadabb politikai ellenfél is akár Kossuthékról, amit a Moszkvában egybegyűltekről minden további nélkül: „Kun-bordély”? Félig-meddig a tréfa körébe tartozik egy (valamilyest) idevágó Hamvas-adalék. A *Bizonyos tekintetben* című kisregénynek álcázott kései, érett korú létromlás allegóriájában érinti ennek az embertípusnak a XX. századias marionett figuráját, akit „az érdekes emberként” definiál, mint a gengszter, a terrorista és az aszkéta, aki maga a „törvénytelen egzisztencia”, aki „a társadalomból kifityeg”... „mint az angolok mondják: tramp, vagyis hazátlan csavargó”. Vagyis és itt következik egy angolnak látszó szó, a „footlandraker”, amely ha a látszat csal is, nem Hamvas csinálmánya (megvan Shakespeare-nél), a magyarítása azonban bizonytalanság az övé: „lábországgerelyező”. (Az 1971-es Shakespeare Lexikon and Quotation Dictionary szerint: „pedestrian, vagabund” értelmű.) Hamvas a maga paradoxonos-relativizáló beszédmódja egy nevezőre hozza ezeket a másik pólus képviselőivel: az üldözött az üldözővel, a sintért a kutyával. Ám amikor az „üldöző” szinonimáit sorolja, alighanem az 1919 utáni magyar történelem sajátos tablófiguráira gondolt: kápó, hóhér, spicli. (Rákosi ekkortájt Krasznodarban eszi a bujdosók kenyerét.) Hamvas ironikus futamának nagyon fon-

tos szakasza az, amelyben az első világháborút követő európai intellektuális migrációról beszél, mint „a modern politikai üldözöttekéről” – ahol egyben és egymással fasiszták, bolsevikok és királypártiak, Svájcban, Párizsban, Bécsben, mindenféle nációk. „Valamennyi intellektuális csavargó volt, vagyis hazátlan tramp... Igen bonyolult, sokrétű és gazdag elaljasodás. Tulajdonképpen csak egyetlenegy szellemi nehézsége van, és ez a következő: milyen méretű gázság igazolásához mekkorát kell hazudni.”

Egyetlen íróról azonban nem szabad megfeledkeznünk, aki – ha lehet így fogalmazni – legjobb idevágó művei alapján akár még klasszikusainkkal is szellemi-mentális rokonságban hozható: ő Lengyel József. Azokra a „szibériai” novellái gondoljunk, amelyeket nem terhel semmiféle ideologizálással, amelyekből hiányzik az „azért az eszme mégis...” lózungja, amelyek nélkülöznek mindennemű életrajzi motivációt, azokra, ahol a végtelen erdős tájba száműzött és egy másféle, de nem ellenséges kisközösség peremére szorított, nevét, múltját, polgári státusát veszített személyiség áll előttünk. Ezek a végső létösszegezésnek teret adó írások elhitetik, hogy a teljes emberi kiüresedettségben a létezés azonos lehet a mindennapok kisszerű rutinjával, s ennek az elfogadása – éppen a távlatokról való lemondás folytán, ám mindennemű transzcendencia nélkül is – sugallhatja a végső otthonosság érzetét.

A bujdosó mint „érzékeny utazó”

És most lépünk előre 1937-be, azaz térjünk vissza az újabb háború előtti Magyarországához – 1937: ekkor hal meg Tormay Cécile, és ekkor jelenik meg Szerb Antal legambiciózusabb regénye, az *Utazás és holdvilág*. Szerb Antal művét – és ez se nem dicséret, se nem kárhóztatás – nem sok világképi elem vagy epikus technika köti a hagyományos magyar elbeszéléshez. Hanem – mint ezt némelyik korabeli kritika maliciózusan felrótta neki – sokkal inkább a századelő némely nagyhírű francia és német regényéhez (Alain-Fournier és Thomas Mann mesterdarabjaira gondolhatunk) és – mi tagadás – több elemében a kortársi, mélylélektani vonzódású, „társasági” lektúrhöz. (A századelős reminiscenciákat még fokozhatjuk, ha előzményként feltételezzük Kosztolányi egyik korai novelláját, futó és szenvelgő „lelki kalandját”, *A bujdosót*. „Hogyha elmegyek...”, így kezdődik. Azután: „Évekkel ezelőtt, egy nyáron hosszú útra indultam. Elhagyott olasz kisvárosban állapodtam meg... Itten egészen elfeledtem önmagam” stb.) Azért az állítható, hogy az *Utazás és holdvilág* sznobériája nem tolazkodó, hatásvadászó motívumai nem harsányak, Itália-áhítata hiteles, meghitt „kultúrszomja” rokonszenves. S még azt is hagyja – érzékeny realizmussal –, hogy beszivárogon a regénybe a két háború közti idők (miazmás) levegője. A mű „médiума”, akire az elbeszélő az életgyónását rábizza, a helyét nem lelő, a konvencionális szerepekkel elégedetlen polgár. Hova bujdoshat az, aki kilép a polgári munkamegosztás szerkezetéből? A természetbe, a kultúrába, a misztikumba,

a „saját élet” eksztatikusan előhívott mélyrétegeibe, az immoralitással érintkező bizarrériába és a halálba. Az északi ember Délre. Tudjuk, hogy a modern európai és amerikai regények azért viszik hőseiket Itáliába, mert ott minden menekülési irány nyitva áll. Szerb Antal alakjai sorra élnek ezekkel a sorsváltózat-kínálatokkal. „Gyalog vágott neki a hegyeknek. Kis hegyi falvak körül csavargott; a lakosság megnyugtatóan viselkedett, nem üldözték. Elfogadták, mint örült turistát. De ha egy polgárember találkozott volna vele... Nem borotválkozott már, és nem mosdott, nem aludt levetkőzve, csak menekült... A cél leghalványabb gondolatárnya sem bukkant fel tudatában, csak azt tudta, hogy nincs visszatérés.” „...még lejjebb kell mennie, még visszább, a múltjába... neki haza kell térnie azokhoz, akik nem idegenek. Csakhogy azok... már régen halottak.” Asbóth János régi regényalakja Velencében találja meg bujdosása (vándorlása, menekülése, bolyongása) kulisszáit, Szerb Antal hőse Rómában. „Annyi zarándok, bujdosó és menekült ment már Rómába a századok folyamán, és ott annyi minden történt... tulajdonképpen mindig minden ott történik... Ne csinálj semmit. Bízd magad a véletlenre.” Ha sarkítani akarnánk, úgy is fogalmazhatnánk, hogy míg a bujdosás régi magyar dokumentumai arról beszélnek, hogy a magyar lélettérből kizáródó (nemzetéhez elkötelezett) egyénnek miféle sorsváltózatokat kínál föl az idegenség, addig ezek az Asbóth- és Szerb Antal-féle regények arról, hogy a belső elidegenedettségek hogyan keresik meg a maga visszhangfalait a térbeli idegenségben.

Végezetül utaljunk két versre pár évvel későbből. Kommentár nélkül, csak bizonyágképpen, hogy miként formálja a régi magyar élet- és beszédmód egyetlen (bármely?) elemét a történelem regulázhatatlan indulata. A legnagyobb vészek idején.

Babits (mint egy névtelen régi hír- és életmondó...): Ezerkilencszáznegyven. „Mi minden voltál már nekem, édes hazám! / Egész világ, melyben kedvtelve utazám... / Meghitt otthon, ahol nyújtóztam szabadon... / Keménypados börtön és bujdosó-vadon.” Most? „Várakozva állunk, mint ki némán, hosszan / áll egy kényes strázsán, s vigyáz, és nem moccan... / ... Meg ne inogj, népem, tarts ki nagy strázsádon, / mert kell a bástya az omló világban.”

Radnóti: *A bujdosó* (1944. május 9.) „Az ablakból egy hegyre látok, / engem nem lát a hegy; / búvok, tollamból vers szívárogo, / bár minden egyre megy; / s látom, de nem tudom, mivégre / e régimódi kegy; / mint hajdan, hold leng most az égre / s virágot bont a meggy.”

A magyarságtudomány

Bizonyára szükségszerű az, hogy egy évtizeddel Trianon után íródik meg az a mű, amelyet a kortársak egybehangzóan a „magyarságtudomány” megalapozójának, sőt első (szellemtörténeti) mesterművének tekintenek. Amely már akkor feltűnést keltett, amikor egy folyóirat (ráadásul egy vidéki szemle) elkezd-

te folytatásokban közölni. Ez a tanulmány Prohászka Lajos *Vándor és bujdosó* című másfél száz oldalas dolgozata, amely a pécsi Minerva (1932–1935) után könyvként is a baranyai megyeszékhelyen jelent meg 1936-ban. A könyv értékeit mindenki elismerte, azok is – nem akárhik! –, akik szemléletét vitathatónak vélték, és – állíthatjuk – a könyvecske ma is komoly szellemi kihívás. Aligha véletlen ennek a munkának a megszületése. A harmincas években vagyunk, és erre a bő évtizedre az országvesztés után nemcsak a nemzetélet valamelyes (gazdasági és mentális) konszolidációja miatt volt szükség: ebben az évtizedben a magyar önismereti diskurzusnak példátlan felerősödése is bekövetkezett. Amely ha mélységét talán nem is, szélességét tekintve mindenképpen felülmúlta e nemben a korábbi, az 1850-es éveket, Kemény és Eötvös korszakát is, és amihez hasonlóra oly nagy szükség lett volna 1945 után. A három „bukás utáni” időszak közül csak a Trianont követően volt lehetősége a nemzeti szellemnek a szabad megnyilvánulásra, s ezzel a lehetőséggel a kortársak éltek is. Felsorolhatatlan azoknak a filozófusoknak, szakértelmiségeknek, irodalmároknak a nevei, akik külön-külön és együtt – izzó vitákban – próbálták megfogalmazni a magyarság helyzetét, és kijelölni a nemzet távlatait ebben a „Mohács utáni” helyzetben: Szabó Dezső és Babits, Szekfű és Horváth János, Kerényi és Németh László, Thienemann és Zolnai, Hamvas és Pauler, Farkas és Eckhardt, Gombocz és Magyary, Szerb Antal és Brandestein, Illyés és Fülep, Karácsony és Györffy stb., stb. Ide tartozik az is, hogy ekkorra érnek be azok a nagy összefoglalások, amelyek jószerivel ma is nélkülözhetetlenek (sok évtizedes mellőzésük után) s amelyek az ezeréves magyarság tudásának összefoglalásai: a historiográfiában (eredeti értelmében véve a szót) „a Hóman–Szekfű”, az irodalomtörténet terén „a nagy Pintér”, a művelődéstörténetben „a Domanovszky”. S amit talán elsősül kellett volna említeni: a négykötetes *Magyar föld, magyar faj* (Prinz, Bartucz, gr. Teleki Pál, Cholnoky Jenő).

A vándor és a bujdosó – meg a többiek

Prohászka könyvének meglehetősen irodalma van, és ennek ismerete ma már éppoly nélkülözhetetlen, ha a „magyarságtudomány” létjogosultságáról véleményt akarunk nyilvánítani, mint magának az alapműnek. Ennek következtében nem sok értelme volna (s talán illő sem lenne) egy újabb értelmezéssel előhozakodni – Babits, Hamvas vagy Németh László után. Az ő értelmezéseik „lefedik” a lényegét, talán egyetlen mozzanat marad hangsúlyozatlan. Ez pedig – s ebben Prohászka szövegtagolása is megtévesztő – jelesül az, hogy a „népközösségek szelleméről” mondtak nem maradnak nála a germán (vándor) és a magyar (bujdosó) dichotómián belül, szó sincs a „kizárt harmadik” logikai alapelvek érvényesüléséről. A vándor és a bujdosó mellé megfogalmazódnak másfajta történeti sorskarakterek is – hallatlanul érzékeny észrevételekkel és merész állításokkal. Ezek ha bővebb kifejtéshez jutnak, és odasorolódnak a vándor és

a bujdosó sorsképlete mellé, némely nemzeti érzelmeibe beágyazottabb bírálók nem koncentrálták volna kifogásaikat a vélelmezett „pángermanizmus” elítélésére. A görögöt „a kifejezővel”, a római-latin sorstípust „a szervezővel”, a középkorit „a zarándokkal”, a középkorit váltó, ám egyben továbbörökítő spanyolt „a quijotistával”, az újabb kori franciát „a stilizátorral”, az újkori angolt „a telepessel”, az olaszt „a humanista” történelmi képlettel jelöli meg. Érdekes ezek jellemzéséből kiemelünk egy-egy elemet, és azt a magyarral vagy akár a germánnal szembevetnünk: ennél fogva a kissé valóban mechanikus „vándor-bujdosó” szembeállítás eseti merevsége lazulni fog. Ilyen lehetne pl. ha a középkori zarándok képzetét („mindenütt idegen és mégis otthonos”) egyeztetni próbálnánk a mi bujdosónkkal meg a germánok vándorával – mennyi van itt és ott a kényeszerű űzöttségéből, illetve a keresés fausti feladatvállalásából. (Egy másik innen kihúzott szál, a latinitásé, szerves mozzanatként fog majd szerepelni a könyv vége felé, a magyar életforma jellemzőinek taglalásakor.)

Prohászka műve rendkívül „sűrű” szöveg, nincs lapja, ahol idézni való mondatot, sarkos állításokat ne találnánk. Számunkra persze azok a legfontosabbak, amiket a „bujdosó magyarról” ír. Hosszan sorolhatnánk a leghangsúlyosabbnak szánt tételeket. És az is elmondható róluk, hogy egyfelől összhangban vannak a magyar kulturális tapasztalattal, másfelől magyarázni, értelmezni próbálják azokat. Egy állítás pl. az hogy a magyar sors (és lélek) „rokontalan és magára hagyatott”, de az már értelmezésnek minősül, ahogy ez az észlelet bővül: „ez a mostoha meg nem értés és kitagadottság az oka, hogy maga sem jutott még el létének világos öntudatára”. A sok fontos megfigyelés között mindenképpen rögzíteni kell azt, hogy a magyarságnak „nincs mithosza” (eltekintve a lázadóktól, az örök „cívódótól”, „Koppánytól”), hogy jellemzi a „vagy-vagy” kizárólagossága (pl. megőrződött benne a pusztai portyázó kedv, ám a sztyeppe rest álmodozás is), de mindenek előtt és fölött „a finitizmus”: „amely idegenkedik mindattól, ami problematikus, ami megoldatlan és várakozásra készítő, viszont elszántan a szűkös, a biztos, az állandó felé húz, és tetté csak ott válik, ahol a maga létének jó elhatárolásában, úgyszólván körülsáncolásában nyilvánulhat”. Prohászka a történelem dimenzióiban gondolkodik el a maga szellemtörténeti kategóriáiról és pontosan rögzíti, hogy „a modern Európa kialakulása magyar földön egy katasztrófától sújtott közösséget talált” – amely kénytelen védelemre berendezkedni, a magyar „elárvult strázsa” (lásd Babits imént idézett versét...), „lelki védővonala”, gypűje mögé kell húzódnia „Kelet ellen, Nyugat ellen”. „Ez a magyarság sorsa immár négy évszázad óta. S ebben az örökös hanyattatásban vált mindinkább hontalanná, valóban 'szellemi bujdosóvá' saját hazájában.” Hosszan idézhetnénk Prohászkatól olyasféle kulcsfogalmak köre rendezve a mondatokat, mint „az örök ellenzékieskedés”, „a függetlenség féltése”, „a lelkeség erősen affektív jellege”, „az elrendeltettség hite”, „a realitástól való elszakadás életformája”, „a bőszülettség” és „a visszavonás” vagy „a jogi formalizmus”, azután egyfelől valamiféle „szakralitás” életalakító megléte, másfelől „a misztika hiánya”, vagy: „a magyarból éppen az hiányzik, ami az euró-

pai szellemre általában jellemző: az aktivitás feszültsége, számotvetése és kitartása”. Idézhetnénk még hosszan Prohászka mondatait, de elégedjünk meg azzal a summázattal, amelyben ha van is némi fellengzősség, tárgyi megalapozottsága aligha vonható kétségbe: az a „bölcsharmónia”, ami a szent korona eszméjének a varázsa, aminek misztikus korpuszából kiszakad a mindenkori bujdosó, „az elbujdosottakban is ébren tartja a visszatérés vágyát, és úgy tekinteti velük a bujdosást, ahogy népmeséink bujdosó hősei tekintik: mint megváltást az átok alól... A magyarnak ki kell bujdosnia azt az organikus egységet, amelyet a szent korona eszméje szimbolizál és amely – a bujdosás ideje alatt is, az idegenben és a sötétségben is átfogja őt, nem ereszti el, hanem úgyszólván maga felé vonzza és világít neki. Tehát szent bujdosás, mert végül is belőle fakad a megváltás... Ebből érthető politikum és költészet örök, szinte elválaszthatatlan kapcsolata a magyar kultúrában. A költészet: ez mindig elbujdosás a politikai realitás elől, de soha ki nem lobogó vágy a nemzettest szent egysége után. Ezért joggal mondhatjuk, hogy egész kultúránkat ennek a bujdosó költészetnek a romantikus szelleme határozza meg.” Egy szikárabb értekező fennakadhat az ilyesféle mondatok pátozán, egyes terminusok lírai (tehát némileg „elasztikus”) jelentésbővítésein, ám a helyzetkijelölés szigorát nem nehezményezhetjük: „a magyarság még nem jutott el létének világos öntudatára”. Nem jutott el máig sem, és a XX–XXI. század közérzeti fejleményeit nézve lehetnek aggályaink: eljut-e valaha is oda.

Szabó Dezső nyomában

Babits és Féja, Hamvas és Németh László, Trócsányi György vagy Szerb Antal reflexióit tanulmányozva látszik igazán az, hogy milyen megrendítő provokáció volt *A vándor és a bujdosó* a harmincas évek szellemi Magyarországon. Mennyire nemes, kötelezően tudomásul veendő kihívás. Amelybe persze beleszövének korábbi felvetések és eszmélkedések is. Igazán és megkerülhetetlenül természetesen Szabó Dezső gondolatai. Ami minden vélekedést közös nevezőre hoz (és ami Hamvas Bélánál mélyül el), az a kor legjobbjai magyarságképének tragikus jellege. Egy „bujdosó” mondat Szabó Dezsőtől 1934-ből: A magyarság „az idegen szívű, idegen parancsú, idegen célú Magyarországon hiába keres hazát építő erőinek. Meg nem értve, gyanúsítva, rágalmozva, mellőzve, üzve és kitérve, elhagyottan és megtörtén kell széttántorognia a halál valamelyik útjára, hogy megássa önsírját.” És már előbb, 1923-ban, Trianon lélekfagyasztó élményével a mondatok mélyén: a magyarnak „örökös éberségre, ősi megtartó ösztöneinek folytonos használatára volt szüksége, hogy a mindenféle ellenség közt átmentse magát a holnap számára. Mint úzótt vadkan a bozóttban: úgy bújt meg az ősi psziché ösztönei közt, mert megbízható tanácsot, védelmet, továbbvívó erőt csak ott talált.” Ugyaninnen (s már „bujdosó költészetünk” forrásánál vagyunk, Juhász Ferenc Dózsa-époszát is ide látva): „A magyar parasztot az irtó-

zatos múlt minden tényezője arra nevelte, hogy mint róka a fészket, elrejtse ösztöneit, érzését, gondolatait, egész valóját... Csak az volt az övé, amit eldugott, amit elhazudott." „Itt – mondja Illyés a *Magyarok*ban közvetlenül a világháború előtt – egy nép kirekedt saját életéből... A nép eltévedt és vakságában agyonzúzta magát.” És idézzünk még a hangulatfestés színeinek erősítésére pár sort Karácsony Sándortól ugyanebből az évből (1939-ből), ami egyfelől „rájátság” Prohászka (még a szöveválasztásban is), másfelől igazodás az – egyetemes – magyar bujdosó mitológiához: a magyarság életstratégiáját tragikusan meghatározó „rettenetes elemi erőről”, a passzív rezitenciáról beszél (szinte Kemény Zsigmond-i remake-ként). „Nem egyéb ez, mint a nem-Én irtózatosszűja azon az Én-en, aki a nem-Én tudomásulvétele nélkül, azt nem létezőnek véltve vagy tekintve, vagy tartva, akarja önmagát kifejejteni. Ázsia bosszűja Európán.” A „komp-ország” orvosolhatatlan skizofréniaja... „Nem jó ez (és itt jön a Bachkorszak Kemény Zsigmondja), még veszedelmes is, mert az idő eltelhetik a passzív rezisztens feje fölül, s akkor az illető valóban el is merül, megsemmisül, mint ahogy Ázsia népei közül sokan meg is semmisültek már...” A látvány: „A passzív rezisztens magyar lélek ‘elvermeli’ javait a rekviráló hatalmak elöl, érenádón lappang, teszi magát, allegóriákban beszél vagy hallgat.” Emlékszünk Jókainak, az *Egy bujdosó naplója* feljegyzőjének örökérvényű találatára *Az új földesúr* lelegejéről, a világból kivonult magyarról? „Hanem hát az Úr rendelte, hogy olyan állatok is legyenek a világon, amelyek félig növények.” A lét nádasába való behúzódás, ha kényszerűség, ha nem, egyet jelent a vegetatív lét akarattalan elfogadásával. Ebben a szövegvilágban kell látnunk Prohászka könyvét. Aminek korabeli be- és elfogadásáról meg kell elégednünk egy-két utalással.

Németh László – „többségben”

Németh Lászlónak kulcsszerepe van a – máig kidolgozatlan – Prohászka-filológiában azért, mert nála *A vándor és a bujdosó* ismertetése egy többszörösen összetett nemzetpolitikai esszéesorozat témái közé illeszkedik. Prohászka könyvére rátalálva érződik nála az „organizátor”, az örök táborszervező lelkesültsége: újabb erő csatlakozik a hiteles magyar valóságismeretért indított mozgalomhoz. Egyrészt tehát a könyvet a *Tanú* szellemi közegébe sorolja (ott látva a Szigetet is Kerényivel, Prohászkaival, Gulyás Pállal és Hamvassal), „ahol” a *Magyarságtudomány* című lap jelenik meg, s amely az anyagi ellehetetlenülés állandó veszélye ellenére olyan közreműködőket köszönthet, mint Bibó és Joó Tibor, Eckhardt Sándor és Kodály Zoltán, Szabolcsi Bence és Bálint Sándor; másrészt a magyarságtudományhoz kapcsolódó mondandóit beleszővi az egyik legfontosabb ideológiai összegezésébe, a fulmináns – a „katolikusra” és a „labancra” kihegyezett – Szekfű-könyvébe. Ennek elején írja, elítélve Szekfűnek a száműzött Rákócziról írott korai tanulmányát a most számunkra is megszívelendő

mondatot: „az egész újabb magyar történet – külső és belső emigrációk láncolata. Az emigránst egy dolog ítéli meg (hányszor kell majd erre gondolnunk 1945–48 után...): az az ok, amely miatt hazája életéből kizáratott vagy kizáródott... Minden nép vezető rétegének küzdenie kell azért, hogy népe sorsát ő irányíthassa: ez a fej joga a testhez, s akit ez tesz emigránssá, az a természetellenes erőszakban hordja feloldozását.” Németh Lászlót Szekfűnek nemcsak történetírói elkötelezettsége haragította, hanem hatalmi helyzete is irritálta. Ennek lehet következménye, hogy a Szekfű *Magyar Szemléje* által organizált és kolportált *Mi a magyar?* című (köztünk maradjon: ma is lehetetlen) gyűjteményt úgy állítja be, mint a hatalmi mögöttesel is bíró, nemzeti sallangokkal álnokul ékesített, sunnyogó „németes kultúrpolitika” termékét. Amely Prohászka-t is (mint kimondatlanul az „Ede megevé ebédem” pamfletjének szerzőjét, Szabó Dezsőt és a *Kisebbségben* megfogalmazóját, Németh Lászlót is) „kicégézezi”. Németh László megvédi Prohászka könyvét, mindennek előtt a célkeresztbe állított „bujdosót”. Meg a „finitizmust”. Ilyen finom distinkcióval él: „...a bujdosást inkább magyar ’végzetnek’, mint magyar jellemnek tartom, de ha lehetőségeinkre nem is fogadom el, találónak érzem állapotunkra. A magyar addig bujdosó csak, amíg muszáj, többnyire azonban muszáj...” A *Mi a magyar?* bírálata során azt is leírja, hogy „a kötetben ötször-hatszor elpüfölt Prohászka tudta leginkább, amit e (’hatodfélszáz oldalas’) könyvben kevesen, hogy minden jellegtudomány (vagy ha úgy tetszik: kultúr-morfológia) összehasonlító tudomány; ha nincs vándor, nincs bujdosó sem”. Kell-e mondani: ennek az állításnak a „germán veszély” akkori állapotában nemcsak szellemtudományos jelentése volt...

Németh László minden súlyos igazsága ellenére nem mentes a generációs és személyes elfogultságtól, azaz bár vitapozíciója megalapozott Szekfűnek a történelmi idők tudományos rekonstrukciója során meg-megmutatkozó ízlés-elfogultságaival szemben, a *Mi a magyar?* bírálata nem minden pontján védhető. Lényegében azért nem, mert a *Mi a magyar?* nem tekinthető rosszindulatúan elfogultnak Prohászka gondolatkísérletével szemben. Egyfelől azért, mert a kötetben helyet kaptak Prohászka állításaival rokonszenvező vélemények is – Kerecsényi Dezsőé, aki maga is úgy észleli, hogy fajtánknak nem sikerült szuverén nemzeti mitológiát kidolgozni, de főleg Keresztury Dezsőé. Ő egyenesen – és helyeslőleg – idézi is Prohászka-t a bujdosásról, a nemzeti elhagyatottságról, a népi magányról, az „utat tévesztettségéről” medítálván. Sőt vallja azt a Szabó Dezső és Németh László által oly erőteljesen nyomatékosított (ha tetszik „populista”, „kurucos”) véleményt, mely szerint: „A magyar fejlődés egyik legjellemzőbb tulajdonsága a mohácsi vész óta mind fokozottabb mértékben az, hogy az országoló hatalom s a nemzeti géniust őrző és kifejező szellem csak egy-egy szerencsés történelmi pillanatban találkozik. Ezért van a magyar író és gondolkodó sokkal inkább bezárva népe világába, mint a nyugat-európai. Innen van talán az is, hogy a magyar önismeret legmélyebb megnyilatkozásai annyira affektív természetűek... A magyarság önszemlélete nemcsak ma, de már századok óta türelmetlen tettvagy és halálos kétségbeesés közt hullámzik.”

...viszont Babits

Nyílt vitát Prohászkaival (s nem nyíltat persze Németh Lászlóval) egyedül Babits Mihály folytat. Hosszú esszéjének egy-egy eleme a magyar jellemről ifjúkorára megy vissza, s a szeszélyes szövegszövésben feltételezhetően szerepe van az idegenkedésnek Prohászkaétól, amit azonban mintha nem akarna nyíltan megfogalmazni. Vissza-visszatér hozzá, eltérő értéktartalmú állításokat tesz. Egy bekezdés elején azt írja, hogy „a magyar ‘nemzetkarakterológia’ legjelentősebb előmunkálata”, a végén meg azt: „baj, hogy a magyar karakterről írván, ő maga nélkülözi a magyar realizmust és józanságot”. Két bekezdéssel lejjebb már egyenesen ilyen ironikus zordsággal fogalmaz: „A rendszertelenség jobb, mint az idegen mintára formált rendszer. A magyar tény elveszti alakját, s fölismerhetetlenné válik, ha oly eszmevázba erőlteted, melyen a ‘made in Germany’ bélyege olvasható.” Vagy huszonöt lappal odébb meg ez áll Prohászka könyvéről: „Le kell vele számolnom, s alig tudok ellene mondani.” S íme itt a mélyben lappangó generációs averzió jele: „Ahogy olvasom, mintha a saját (NB. 1913-as!) gondolataimat látnám torzító tükörben.” Sőt – szimpla észrevétel vagy vád? – „erősen hatott, kivált ‘szellemtörténéseink’ ifjú gárdájára, akik maguk is német igézet alatt állnak...” Paradoxon (és persze túlzó) a mai olvasatban az, hogy Németh Lászlóék ugyanúgy a lappangó „germanizálás” vétkében marasztalják el Szekfűeket, ahogy azok Prohászkaét és az „ifjú gárdát”. Ugyanúgy – csak nagyon-nagyon más értékhangsúlyokkal. Babits nagy tapasztalati anyagot mozgató és lírai intenciót mozgósító, szívárványló szövegéből az mindenesetre kiderül, hogy miben hibáztatják (ők, Szekfűék – ha igazat súg Németh Lászlónak a csendes paranoia) Prohászkaét (de főleg – alighanem – Németh Lászlót, s ha tudomása volt egyáltalán róla: Hamvas Bélát): nem hisz a „mítosztalan” magyar karaktervonásában, nem fogadja el a sommás, az egységes magyarságra vonatkozó állításokat, nem hisz a nemzetkarakterológia terén a szabatosságra törekvő teoretizálásban, ezért nem fogadja el a bujdosó és vándor szembeállítását sem, nem hisz sok minden másban sem – mondhatni elvet mindent, amiben „lekicsinylést” vél felfedezni, amiben „szeretetlenséget” érez, amiben „ellenséges” indulatot gyanít. „...minden attól függ, vajjon (Babitsnál: így!) szeretettel és belülről vagy pedig kívülről nézem-e a magyart”. Semmi okunk Babits gyanúját osztani Prohászkaéra (és pláne nem eszmetársaira) nézve, nekünk a meditáció marad osztályrészünk és örömteli nyugtázása mindazon érzékletes megfigyeléseknek, amit a nagy költő és oly művelt magyar megoszt a magyar önismeret terepén is korabeli meg kései olvasóival. Pl. a „bujdosó magyar” babitsi „adalékait” (Szár László fiait és Salamon királyt) vagy a magyar táji géniuszok bekapcsolását a hungarológia szellemtörténetébe. Meg az efféle tanító-mesteres mondatok bölcs kedélyességét: „Lehet, hogy a bujdosás a magyar élet romantikája. De tiszta romantika azt mondani, hogy a magyar saját hazájában is bujdosó.”

A vándor és a bujdosó belső generációs reflexióiból most tegyük egymás mellé négyet, jelezvén, hogy ezekben is tetten érhető az a független gondolkodás, amely a „témát magát nézi”, és nem akarja a vitapartneret lehetetlenné tenni (ebben a hallatlanul kiéleződött, háború felé hajló belpolitikai helyzetben sem), pláne nem politikai denunciálással – s amely modort alighanem követhetlenné-utánozhatatlanná tette az elmúlt háromnegyed évszázad. Trócsányi György az Országgyűlési Könyvtár igazgatója (1941–1949), igazából: a lelke, a háború után szinte újjraalapítója, az elméleti szociológia jelese, olyan művek szerzője, mint a címével is sokat mondó *Néperő, nemzetető, államerő*, egy több mint harmincoldalalás bírálatot közöl Prohászka munkájáról – korrekt ismertetés, okos továbbgondolás halvány kritikai attitűddel. Racionális mérlegelés: „A bujdosó szép és szomorú szó, a magyar múlt egy részének szimbólumául talán alkalmas...”

Szerb Antal, aki a maga könnyen lelkesülő módján kapva kapott a szellem-történet újdonságain (ezt persze mindig kellő öniróniával egyensúlyozva), *Magyar irodalomtörténetében* készséggel asszimilálta *A vándor és a bujdosó* ajánlásait. Vagy legalábbis ugyanazon német szellemek biztatását követve hasonló vélekedésekre jut, mint Prohászka. Őt is vonzza pl. a korok pszichológiájának szimbolizálása bizonyos emberi magatartásformákkal („az udvar ember”), megejtí a „finitizmus” eszméje meg a zsenik sorsában tükröződő „nemzeti eidosz” (a világból kizáródó Bessenyei, Katona, Berzsenyi). Érdemes megnézni remek portréját Szenci Molnár Albertről, a magyar kultúra legendás migránsáról, akinek „Európa kultúrmagassága és a honi kisserűségtől való távolság kellett” ahhoz, hogy egy külön Magyarorszáért fáradozhasson. A reformkortól az 56-os emigrációig hány és hány idegenbe szakadt magyarról mondhatjuk el, középük véve vázlatunk – immár végleg elhallgatott, de sokunktól újra meg újra megszólított – főhősét, Borbándi Gyulát is, hogy: „Hazamenni a létező Magyarországra annyit jelentett (volna), mint lemondani az ideális Magyarországról.”

A közeli évtizedekben jó pár eszmetörténeti tanulmány fókuszált már a harmincas évekre, de nagyon is ideje volna ennek a rendkívül értékes szellemi eredményekre jutó társaság belviszonyainak akár „regényes” felmérésére, azaz arra, hogy egy-egy ideológiai kihívás hogyan rendezi át meg át a vélemények rendszerét anélkül, hogy a résztvevők külön-külön szekértáborokba kényszerülneek. (Akik tudatosan igyekeztek – máig sikeresen – szekértáborokba provokálni a magyar szellemi erőket, azok nem sok emlékezetre méltót tettek hozzá a magyar sorskérdésekről folyó diskurzusokhoz.) A *Mi a magyar?* megjelenésével (1939) szimbolikusan lezártnak tekinthetjük azt a százéves eszmetörténeti és politológiai korszakot, amikor – eltekintve 1918–19-től, majd ennek exportjától – a viták oly erős nemzeti meghatározottságúak voltak, hogy lett légyen szó a demokrácia vagy a liberalizmus, vagy a haladás legmegosztóbb problémáiról,

ezeket a kereteket a vitakozók nem lépték át. Cseppet sem kedvderítő párhuzamként kínálkozik a *Mi a magyar most?* című könyv 2011-ből... Témánk nál maradva: Németh László és Babits, Szekfű és Németh László, Babits és Szerb Antal, Németh László és Hamvas, Féja és Prohászka stb., stb. – hány meg hány eltérő álláspontot fogalmazott meg egymás ellen – és egymás mellett...

Két hangsúlyos – és egymásnak homlokegyenest ellentmondó – Prohászka-reflexióhoz még vissza kell térnünk e rövid (és kevésbé „szakmai”) kitérő után. Szerb Antal mellett Féja Géza volt az, aki egy magyar irodalomtörténeti szintézis megírása során szembesült *A vándor és a bujdosó* sajátos önismereti alapvetésével. Nem is megírása, hanem újraírása során. Amíg Szerb Antal rokonszenvező pályatársi mohósággal tette magáévá Prohászka némely gondolatait, Féja mintha azért adta volna ki újra a *Régi magyarságot*, hogy Prohászka való tekintettel azt némileg átdolgozhassa. Gesztusa mindenesetre irodalom-, sőt tudománytörténeti ritkaság: egy irodalomtörténeti szintézis írása ideológiai vitáit gyanánt. Féja könnyen indulatba jövő ember volt, itt is már az Előszó legelején „torzképnek”, sőt „szellemi kártevésnek” ítéli Prohászka munkáját, „szánalmasnak és gyarlónak a végső szót igénylő félígazságait”. Mintha a magyarság lenézését olvasná ki *A vándor és a bujdosó*ból, amely „merőben kívülről szemléli a magyarságot, stílusa és gondolkodásmódja a ‘germanizmus’ iskola-példája”. Féja ha nem is a legegyszerűbb, mindenesetre a legkorrektebb vita-technikával kíván élni. Sorra veszi ellenfele főbb tételeit, és kijelenti, hogy hivatásának tekinti: egy teljes művel válaszol rájuk. Hogy miféle „vádakra”? Pl. úgy véli és nehezményezi, hogy Prohászka nem tudja méltányolni a honfoglaló magyarság „eredeti és felett keleti kultúráját, a lelkét”; a lenézés jeleként értékeli, hogy Prohászka szerint a magyarságot nem jellemzi a „hatalmi terjeszkedés”; hogy Prohászka „szemünkre hányja” a „végtelenség hiányát”, az önálló „mitológiáét”, a „magyar klasszicizmusét”... Az elvadultan acsargó politikai székértáborok hiányát ebben a nagyapai időkben oly boldog nosztalgiával észlelő kései olvasó pl. nyugtázhatja, hogy – már itt, az előszóban – Féja szinte ugyanazzal a hevülettel és érveléssel „veszi védelmébe” Szenci Molnár Albertet, mint Szerb Antal... És azt is jóleső érzéssel vehetjük tudomásul, hogy – ha már talán túlzottnak is látszik nemzetföltő szenvedélye – Féja nem a természetlen ellentmondást választja, hanem azt, hogy „hú és megérdemelt képet rajzoljon a régi magyarságról”.

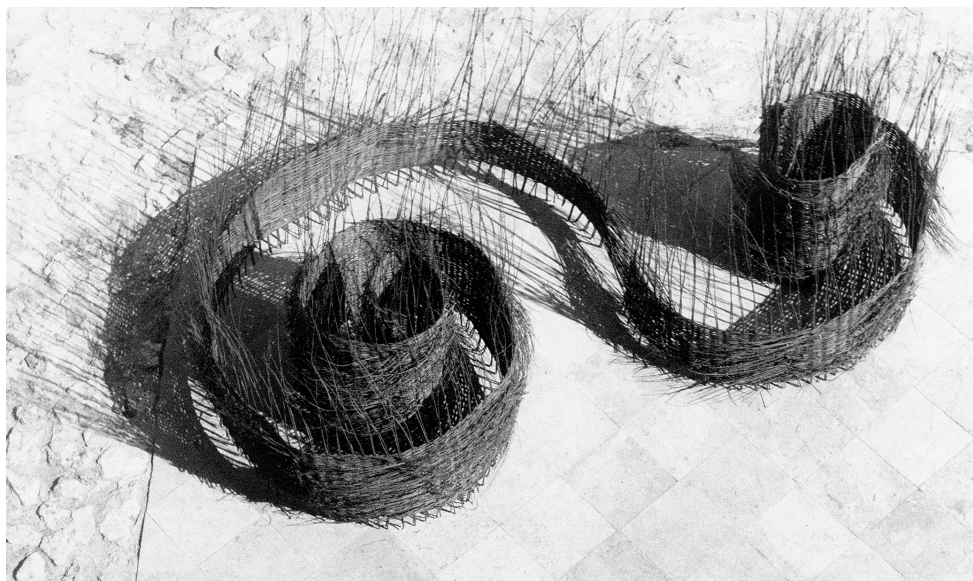
És persze – Hamvas

És a sort zárjuk a feltétlen elismerés dokumentumával: Hamvas Béla „A magyar sorstudomány megalapítása” című írásával, amely – mint az nála korántsem szokatlan – egy szimpla könyvismertetésből növesztődik fel nagyszabású értekezéssé. Hamvasról tudnivaló, hogy sarkosan ítélkező gondolkodó volt, ha jólnevelten is, de a mindenkori „vagy-vagy” embere. *A vándor és a bujdosó*t a legnagyobb

elismerés hangján méltatja, nemcsak a magyar sorstudomány alapvetéseként („a magyar sors megértéséhez az út ettől a pillanattól kezdve Prohászka könyvében keresztül vezet”), hanem: „meg kell állapítani, hogy itt sok tekintetben a külföldet megelőzték”. Két futó megjegyzés ehhez az idézethez: nem valószínű, hogy eme utóbbi állításra Magyarországon 1936-ban lett volna illetékesebb Hamvas Bélánál (a Fővárosi Könyvtár főmunkatársánál, könyvbeszerzőjénél és legfőbb olvasójánál); és – hagyjuk a „szekértáborosok” dolgának azt eldönteni, hogy „nohát, akkor ki is a jobb magyar: Féja vagy Hamvas (Babits vagy Németh László)”... – Hamvas méltatása nem elsősorban dicséretének emelkedett retorikája miatt imponáló, noha fontosabbat nem lehetne állítani, mint ezt: „Prohászka Lajos e művével megvetette egy új tudományos diszciplína: a sorstudomány alapjait.” Amit aláhúzunk, ha ideírjuk: ez – ti. „a magyar sorsról való tudás a mai napig észrevétlenül vált azzá, ami: szellemi életünk legfontosabb tényezőjévé, és a magyar földön élő szellemnek elsősorban és mindig ezt és csakis ezt a kérdést kellett tisztáznia”. S megint „kifelé” sandítva: így, ilyen (magyar) földhöz ragadt módon beszél az egyetemes világválság teoretikusa, a karneváli létezés globalitásának látnoka, az őshagyományok orfikus mélyvilágának elkötelezettje... Hamvas három fontos listába rendezi mondandóját. Végigveszi a sorstudomány itthoni (csekélynek mondható) előzményeit; elhelyezi ezt az új diszciplínát a szellemtörténetet meghaladó „új komplex módszer” felé mozduló tudományos világképén belül, amit ő valahol a kultúrmorfológia, az egzisztenciafilozófia és a fenomenológia egymást átható övezeteiben vél megfogalmazni; s végül harmadikként számba veszi Prohászka legfontosabb tételeit. Kiemelve a méltatott mű szerzőjének „morfológiai” látását, a leírt összefüggések organikus egységét. Közben elmélyíti Prohászka némely észrevételét, pl. azt a nyomasztó észlelést, hogy a magyarnak nincs sorstudata, egyenesen azzal magyarázza, hogy azért, mert nincs mítosza. Ehhez társul a magyarság létformájának irrealitása – ami nem a belső világ felé húzódást jelenti, hanem éppen ellenkezőleg, az önmagunk elől menekülést. És itt jutunk el a leghangsúlyosabb dicsérethez (amely – magánmegjegyzés – alighanem a magyarságnak a mítoszhoz való titkos kötődését mégis csak bizonyítja): a magyar sorsot csak tragikus aspektusból lehet nézni. Mert „a sors kérdései csak a tragikus aspektus alatt mondják el önmagukról a valóságot.” A tragikum ebben az összefüggésben nem az esztétika ügye, hanem az egzisztenciáé. A népek sorstörténetében kétfajta tragikum létezik: azoké, akiknek az életformája a klasszikába emelkedett, feloldotta ezt a tragikumot (görög, francia, olasz), amelyik viszont nem (német, angol, szláv) – írja Prohászka és/vagy Hamvas –, ott a sors „megoldhatatlanul elveszett”. Nehéz volna bármit is mondani erre a sarkított tipológiára, ám ha önmagunk felé fordulunk („a magyar sors, életforma, magatartás nem azért sötét és nehéz, mert tragikus, mert hiszen minden sors az, hanem azért, mert magyar földön az élet sohasem teljesedett klasszikává”), akkor kérdés, hogy a magyarság folyamatosan megélt történelmi tragikumát nem „képeződött-e le” a magyar sorstudatban, és hogy a „nekünk Mohács kell” attitűdje

nem több-e „kódnál”, nem inkább a mitikus közösségi önértelmezés dimenziójába tartozik?

Ha kénytelenek vagyunk is nyitva hagyni a kérdést eme kurtára szabott teoretikus kitérő végén, azt mindenképpen le kell szögezni, hogy a magyar sorskérdésekkel folytatott diskurzus lényegében a második világháború végkimenetelével lezárult, ha egy darabig még fel is bukkantak szétszórtaan idevágó (modorukban erősen visszafogott) írások. A kérdést a hatalom 1948–49-re végérvényesen „megválaszolta”, ahogy elbánt a kérdezőkkel is. A három legjelesebb gondolkodó, Németh László, Bibó István és Hamvas Béla klasszikus munkái pontosan négy évtizedig vártak az újabb megjelenésre, az emigrációban született java művek még tovább. (A Bibó- és a Hamvas-restauráció is az emigrációban indult meg a nyolcvanas évek legelején, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem remek kiadványaival.) Azzal viszont a magyar nemzettudat soha már nem fog tudni elszámolni a regnáló hatalommal, hogy mit veszített eme négy évtizedes kényszerű csönd ideje alatt. (Természetesen ama Thomas Mann-i „hatalomvéde bensőség” a hatvanas-hetvenes évektől publikált bizonyos témakörökben a „nemzeti identitás” problematikájához köthető írásokat, olykor még bizonyos felkészültségről, sőt morális elkötelezettségről is halkan tanúskodva, azonban ezek is zömükben lenullázódtak a rendszerváltozás után.) Ha a záródarabot meg kellene jelölni, a legtöbben Bibónak az „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” című esszéjét választanák, amely – kimondatlanul is – a Prohászka-féle ítélkező mentalitás jegyében íródott, annál azonban sokkal lentebb szárnyaló modorban, feszengve figyelve a napi aktuálpolitikai „gyakorlatot”.

Ardai Ildikó: Kigyókosár (1997, fűzfavessző)